

ӘОЖ 81'42; 801.7

М.З. Китманова,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: bahit777@mail.ru

Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессор Б. Сағындықұлы

Орыс тіліндегі түркізмдердің лексика-семантикалық жағынан игерілуі

Бұл мақала ең әуелі «түркізм» сөзіне түсініктеме беріліп, қазіргі таңда қаншалықты зерттелгені туралы айтылған. Қазіргі таңда түркі тілдері кең таралған, жоғары дамыған ұлттық тілдер қатарына жатады. Бұл сөзіміз ерекше назар аударылып, қазіргі кезде, яғни қостілділік кезеңінде өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Орыс-түркі тілдерінің байланысын, қарым-қатынасын зерттей келе, орыс тілінде түркі сөздерін зерттеу XVIII ғасырдың екінші жартысында басталды. Орыс тіліне ертеден еніп, әбден сіңісіп кеткен түркі сөздері қазіргі орыс тілінің ішкі заңдылықтарына толық бағынып, соған сәйкес фонетикалық, грамматикалық өзгерістерге ұшырап отыратыны белгілі. Сонымен бірге мұндай түркі сөздері семантикалық, яғни мағыналық жағынан да өзгере береді. Семантикалық өзгерістер үш түрлі болады, осы өзгерістер ауызекі тілде, диалектілерді және мақал-мәтелдерде де көрініс тапқан.

Түйін сөздер: түркізм, орыс тілі, лексика-семантикалық топ, фонетика, грамматика.

M.Z. Kitmanova

Lexical-semantic development of turkisms in russian language

This article begins by explaining what Turkisms mean and how Turkic words are investigated nowadays. Currently, the Turkic languages are highly developed national languages with very broad social functions. This fact deserves special attention and is particularly relevant in our time – the time of real bilingualism. While considering the history of Russian-Turkic languages relations it was revealed that Turkic words began to be viewed in the Russian language in the second half of the XVIII century. Turkisms, in the process of their assimilation were subjected to all sorts of changes to obey the laws of the development of the Russian language, its functional and stylistic norms. Semantic changes of borrowings were brought about in three ways. The examples of such words are given in speech, in dialects and proverbs.

Key words: Turkism, Russian language, lexical-semantic group, phonetics, grammar.

М.З. Китманова

Лексико-семантическое освоение тюркизмов в русском языке

Данная статья начинается с объяснения, что такое тюркизмы и как исследуются тюркские слова в наши дни. В настоящее время тюркские языки являются высокоразвитыми национальными языками с весьма широкими общественными функциями. Этот факт заслуживает особого внимания и является особенно актуальным в наше время – время реального двуязычия. Рассматривая историю исследования русско-тюркских языковых связей, выяснилось, что тюркские слова стали рассматриваться в русском языке во второй половине XVIII века. Тюркизмы в процессе их освоения подвергались разного рода изменениям, подчинялись законам развития русского языка, его функционально-стилистическим нормам. Семантические изменения заимствований шли тремя путями; даются примеры таких слов в устной речи, в диалектах и пословицах.

Ключевые слова: тюркизм, русский язык, лексико-семантическая группа, фонетика, грамматика.

Кез келген тілдің сөздік құрамы сол тілдің ежелгі, төл сөздерінен және кірме сөздерден тұратыны белгілі. Өйткені белгілі бір тілдегі барлық сөздердің жиынтығы – сөздік құрамға қоғамдағы сан қилы маңызды тарихи факторлар өз ықпалын тигізбей қоймайды. Түрлі елдердің экономикалық, саяси, мәдени қарым-қатынастарына, қоғамның дамуына, ғылыми техникалық өзгерістеріне байланысты жаңа сөздер мен сөз тіркестері пайда болып, сөздік құрамды үнемі толықтырып отырады.

Орыс тілінің құрамындағы түркі сөздерін зерттеуге арналған ғылыми еңбектер аз емес. Орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу XVIII ғасырда-ақ басталған болатын. Олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың «Поденщина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімін жатқызуға болады. Онда В. Тузов *сандық, бөрік, қамыс* сөздерін мысалға келтіреді.

Әйтсе де орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу мәселесі әлі де бірқатар жәйттерді жан-жақты зерттей түсуді талап етті. Осыған орай жарияланған еңбектердің бірі – «Орыс тіліндегі түркі сөздерінің сөздігі». Бұл сөздікте орыс тіліне енген екі мыңға жуық түркі сөздері қамтылған. Осы кітаптан бірнеше мысал келтірейік: орыстар «*гоголь*» деп «көкала үйректі» атайды (қазақша «көгіл»); *деньги* – тамға, яки теңге; *ералаш* (беспорядок, путаница) – аралас; *кабак* (трактир) – қабақ, яғни шарап құятын ыдыс; *калита* (сумка) – қалта; *кочевать* – көшу; *лошадь* – алаша ат; *маяк* – байрақ, жалау, штандарт; *мишень* – нысан; *стакан* – тостаған; *сурок* – суыр; *тормоз* – тұрмас, тоқтамас; *туша* – төс; *уйма* – үйме; *урон* – ойран [1].

Сондай-ақ орыс тілінің элементтері де қазақ тіліне еніп, қалыптасып, қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық нормаларына сәйкес өз тұлғасын өзгертіп жібергені мәлім. Әсіресе қазақ даласына жаңа әкімшілік жүйенің орнауына, орыс әскерінің келуіне, екі ел арасындағы әлеуметтік-экономикалық байланыстардың тереңдей түсуіне байланысты орыс тілінің элементтері қазақ тіліне көбірек енді. Бұлар *болыс* (волость); *сот* (сут), *бекет* (пикет); *майыр* (майор); *солдат*, *жандарал* (генерал); *самауыр* (самовар); *кереует* (кровать); *бөкебай* (пуховый); *камыт* (хомут); *соқа* (соха); *шәйнек* (чайнек); *божы* (вожжи); *кір* (гири для весов); *күркебай* (круговой), *піркәшік* (приказщик); *дога* (дуга), т.б.

Түркі элементтері орыс тілінің сөздік құрамынан белгілі бір орын алатынын айтып кеттік.

Мұндай сөздердің орыс тілінде қолданылу өрісі мейлінше кең, әрі алуан түрлі болып келеді. Түркі тілдерінен ауысқан сөздер адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынастың сан қырлы жақтарын қамтиды: әлеуметтік, қоғамдық және саяси өмір салалары, егіншілік пен мал шаруашылығы, географиялық атаулар, топонимдер, антропонимдер, отбасы және тағы басқа салалар.

Осыған орай Е.Н. Шипованың сөздігінде кездесетін түркізмдерді мағынасына қарай бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады: *адамға қатысты атаулар* (ага, адам, аксақал, аргун, алпаут, абыз, акын, ашуг, балбан, балбес, басмач), *өсімдік атаулары* (айва, арбуз, баклажан, барбарис, бергамот, булгур, буркун, жасмин, камыш, кишмиш, кунжут, курага, курма), *тағам атаулары* (баурсак, бурчак, бутка, изюм, инжир, ирень, колбаса, куймак, пирог, телятина, чебурек, шашлык, йогурт, пахлава), *бағалы тас атаулары* (алмаз, алтын, барнаул, бирюза, бисер, жемчуг, заберзат, исерга), *шен атаулары* (атаман, ахун, батрак, батырь, богатюрь, ватага, ватаман, дарага, имам, казначей, падишах, султан, хозьяйн), *киім-кешек, мата атаулары* (армяк, атлас, балахон, башмак, болгара, калпак, кафтан, ковер, малахай, паранджа, тюбетейка халат), *тұрмыстық заттар, қару-жарақ атаулары* (балка, балта, баян, бичак, духан, кальян, карандаш, кирпич, лагун, мангал, мех, очаг, пиала, стакан, тормоз, утюг, чемодан, ящик, капкан, кинжал), *үй-мүлік атаулары* (кибитка, кудык, магазин, мечеть, тюрма, юрта), *жан-жануар, құс атаулары* (баклан, баламут, баран, барс, аргамак, барсук, беркут, бугай, бульбуль, бурундук, гоголь, донгус, есентуки, жолбарс, ирбис, ишак, караван, каракурт, кукушка, лошадь, сазан, саранча, таракан, чайка), *баға, өлшем атаулары* (аршин, батман, деньги, казна, ногата), *сын есімдер* (алый, булга, бурый, пахмура, суровый, тархан, беспорядок, уйма, шершавый).

Бір тілден басқа тілге сөз ену орыс лингвисті И.И. Огиенконың айтуынша 3 түрлі болады: тілдің ежелгі даму дәуірінен енген және тілде кеңінен қолданыс тауып, олардың басқа тілден енгендігі білінбей кеткен сөздер. Олар халық тілінде көп қолданылады және де жаңа сөз жасауға негіз болады: *казна* (қазына), *деньги* (теңге), *алтын* (алтын), *базар* (базар), *ватаг* (а)/*жатақ*), *карандаш* (қарындаш), *қаратас*, *булга* (бұлға), *кочевать* (көшу), т.б.; Шет тілінен енген сөздер, бірақ олар тілде жиі қолданыста болғандықтан, халық тілінде еркін қолданылады да, жанадан сөз жасауға негіз болады. Мысалы,

кандалы, белиберда, бекрень, каюк, мусор, сумбур, ура, тьми, шарап (шеран), чугун, айда, т.б.; Халық тілінде белгісіз, кеңінен қолданылмайтын шет тілінен енген сөздер: *констатировать, культивировать, критика, т.б.*

Орыс тіліне ертеден еніп, әбден сіңісіп кеткен түркі сөздері қазіргі орыс тілінің ішкі заңдылықтарына толық бағынып, соған сәйкес фонетикалық, грамматикалық өзгерістерге ұшырап отыратыны белгілі. Сонымен бірге мұндай түркі сөздері семантикалық, яғни мағыналық жағынан да өзгере береді. Семантикалық өзгерістер үш түрлі болуы мүмкін: біріншіден, түркі тілдерінде көп мағына беретін сөздердің алғашқы мағынасы орыс тіліне ауысқан соң тарылып, енді бұрынғысынан гөрі аз ұғымды білдіретін болып қалады. Екіншіден, түркі тілдерінде тар, азғана ұғымды білдіретін сөздердің орыс тілінде кең мағына беретін элементке айналып кетуі. Үшіншіден, түркі тілдерінен ауысқан сөздер кейде өзінің алғашқы мағынасын жойып, мүлдем жаңа мағынаға ие болады.

Ең алдымен айтарымыз, орыс тіліндегі түркі сөздерінің мағыналық тарылу сипаты басымырақ көрінеді. Мысалға, жалпы түркі тектес халықтар тіліне ортақ *балық* сөзі орыс тілінде «балық» формасында кездесіп, бірінші ұғымында атаулық қызметі тұрғысында аясы тарылып, *ірікефаль* (*mugil kefalus*) секілді балық түрінің атауы ретінде көрініс береді [2, 44]. Ал екінші ұғымында лексика-семантикалық, атаулық мәні бастапқысынан да тарылып, «*тұздалған балықтың жон арқасы*» сипатында қолданылады, сөздікте: «*соленая и провяленная хребтовая часть красной рыбы*» деп берілген [3, 35]. Бұл орайда жер бетіне 25 мыңдай түрі таралған балық атаулының бір ғана түрі немесе тіпті бөлшегінің атауы ретінде ғана сақталғанын көреміз. Бұл – қабылдаушы тілдің өзінде айтулы сөздің баламасы болуының себебі немесе тіл иелерінің сол кірме сөз шыққан тілді дұрыс білмеуінің нәтижесі. Және қабылданған сөз қай мағынасында болса да бара-бара заңдылыққа айналып кетеді. Тілдегі мұндай мысалдарды көптеп кездестіруге болады. Орыс тіліне енген *жүзім* (орысша *изюм*) деген сөздің мағынасында да осындай өзгеріс болған. Бұл сөз түркі тілдерінде жалпы «жүзім» (немесе *үзім*) атаулыны білдірсе, қабылдаушы тілде тек «*кептірілген жүзім*» («*сушеные ягоды винограда*») дегенді білдіреді. Сол сияқты орыс тіліндегі тек қана кішірейту мәнді қосымша жалғанған күйінде кездесетін *тушканчик* сөзін айтуға болады. Мұндағы түбірдің түр-

кілік «тышқан» сөзі екендігін тану қиын емес. *Тушканчик* – сүтқоректілер класына жататын кемірушілер тұқымдасы «қосаяқтың» орыс тіліндегі атауы. Осындай үлгіде *арак* (*арака, араки* варианттарымен қатар) сөзінің күріш тұнбасынан немесе сүт өнімінен жасалған ішімдік [4, 82] ретіндегі мағынасын, сол секілді *духан* (дүкен) сөзінің мағыналық аясының тарылу дәрежесін келтіруге болады.

Кей жағдайда кірме сөздер өзінің бастапқы мағынасындағы логикалық желісін сақтай отырып, немесе тіпті сақтамай да мүлде басқа мағынада қолданылып жүргенін кездестіреміз. Орыс тіліндегі түркілік *джигит* сөзі осыған мысал бола алады. Бұл сөз қабылдаушы тілде өз қалпында жұмсалған жағдайда «*молодец*» немесе осыған синонимдес бірқатар сөздердің (*юноша, удалец, храбрец*, т.б.) баламасы болар еді. Бұл қолданыс сөздікте «*искусный наездник*» деп түсіндірілген, яғни шабандоз мәнінде жұмсалады. Осы түбірдің негізінде «*джигитовать*» етістігі мен «*джигитовка*» («*разнообразные сложные упражнения на скачущей лошади*») зат есімі жасалады [5, 198].

Ал «апайка» сөзі Ресейдің кейбір облыстарында *татарка, чувашка* деп, ал ауыспалы мағынасында *нагайка* ретінде қолданылса, Қазанда «орта жастағы әйелдерді» (вообще немолдые женщины) атайды екен.

«*Ашық*» сөзінің де сөздікте бірнеше мағыналары көрсетілген: 1) махаббат, құмарлық, қызғаншақтық; 2) ғашық адам; 3) әнші, балалайкасы бар импровизатор. Ал орыс тіліне тек «әнші, импровизатор» мағынасында енген. Орыс тілінде кез келген әнші импровизатор емес, халық әншісі, т.с.с.

Кабарга зоонимі де көңіл аудартады. Бұл сөз орыс әдеби тілінде де диалектизмдер қатарында да ұшырасады. С.И. Ожегов сөздігінде «*кабарга – сибирское и азиатское безрогое парнокопытное животное, сходное и косулей*» [3, 258] деген анықтама беріледі. В.И. Даль сөздігінде «*кабарга (Moschus moscheferus) – животное из семейства оленей*» делінген. Сонымен қатар воронеждік диалектіде «тощая, замученная скотина» мағынасында ұғынылады екен (Даль). Бұл диалектизм мағынасында *кабарга* сөзі түркілік қабырға сөзіне сәл жақындайтын секілді, яғни «арық», «қу сүйек» мал. М. Фасмердің этимологиялық сөздігіне жүгінсек, *кабарга* сөзі бірінші мағынасында «*козел*», ал екінші мағынасында «*грудная кость птицы*» деп ұсынылған. Автор бұл сөздің төркініне қатысты былай дейді: «...в

последнем значении вероятно имеет древнюю этимологию, связанную с заимствованием из тюркского «кавугуа», т.е. *ребро*» [6, 149]. Байкап отырғанымыздай, түркизмдердің қабылдаушы тілде өз тамырын тереңге жібергендігі соншалық, оларды бастапқы түп-негізімен байланыстыру тым қиынға соғып жатады.

Түркі сөздері орыс тілінде өзінің бастапқы мағынасымен қатар басқа да мағына үстейтін кездері де болады. Мәселен, *баран* сөзі қызықты. Ертеде қарудың бір түрі, нақтырақ айтқанда, «древнее стенобитное орудие» мағынасында қолданылған. Ал қазір орыс тілінде «қойдың» орысша баламасы ретінде қолданылады.

Алпауыт сөзі түркі тілдерінде «алып, мықты» мағынасында ұшырайды. Ал орыс тілінде «герой, молодец» мағынасынан бөлек «атақты адам» мағынасында кездеседі. «Алпауыттарды называли русские татарских, а татарские русских вельмож» [1].

Сондай-ақ *баран* сөзі де қызықты. Ертеде қарудың бір түрі, нақтырақ айтқанда, «древнее стенобитное орудие» мағынасында қолданылған. Ал қазір орыс тілінде «қойдың» орысша баламасы ретінде қолданылады.

Сонымен қатар «*калым*» сөзін мысал ретінде келтіруге болады. Бұл сөз «Словарь церковнославянского и русского языка» (1847, т. 2, с. 154) тура мағынасында, яғни «құн, қалыңдыққа берілетін ақша» және орыс тілінде қалыптасқан «непозволительный барыш, оброк» мағынасында көрсетілген: «Я собрал с него калым». Ал В.И. Дальдың сөздігінде (1955, т. 2, с. 79) «калым» сөзінің «жемқорлық» («барыш, взятка») деген ауыспалы мағынасынан жасалған сөзді келтіреді: «калымный». С.И. Ожеговтың сөздігінде (1986, с. 226) «құн, қалыңдыққа берілетін ақша» деген тура мағынасынан бөлек, «қосымша кіріс көзі» мағынасы көрсетілген. Осы сөздің негізінде жаңа сөздер жасалған: калымщик (тот, кто получает калым), калымить (заниматься чемнибудь, приносящим доход). Кейін бұл сөз өзінің мағынасына мағына үстеп те қолданылып жүр, яғни «қосымша табыс» («дополнительный доход, получаемый помимо заработной платы»): *В выходные дни плотники-строители решили покалымить* (Ковчег. №3. – 1997).

Түркизмдер өзінің алғашқы мағынасынан да басқа мағына тудыруы мүмкін. Мысалы, «хабар, жаңалық жеткізуші» деген мағынадағы «*хабаршик*» сөзі мамандық атауындағы жаңа мағынаны тудырады: Хабаршик – 1) это- лицо, работающее на ТВ; 2) это – лицо, работающее

на телевизионном канале «Хабар» в Республике Казахстан.

«*Жатақ*» сөзі қазақ тілінде келесі мағынаны білдіреді: «егіншілікпен айналысқан, отырықшы тұрмысқа көшкен байырғы қазақ қоғамындағы әлеуметтік жік» (ҚӘТС, Алматы, 2007, 6 том). Орыс тілінде «кедей, бишара» мағынасында кездеседі:

«Воцарилось напряженное тягостное молчание... Любопытный султан одарил Потанина таким взглядом, который без слов говорил: «Ты можешь дурить голову какому-то джатаку безлошадному, а я все-таки султан» («Северный Казахстан», 16.01.96).

Қазақ тілінде «*ақсақал*» сөзінің «жасы үлкен, құрметті ер адам, қария», «тәжірибесі мол адам, өз ісінің шебері» (ҚӘТС, Алматы, 2006, 1 том) мағынасында жұмсалатынын білеміз. «Ақсақал» сөзінің орыс тілінде «зейнеткер» мағынасы туындады:

«В качестве доказательства 78-летний Джеймс Оберон представил публике видеокассету, где он изображен в различные моменты полета, то бишь, выражаясь научно, левитации. Столь неожиданный талант открылся у пенсионера шесть лет тому назад, после операции на поджелудочной железе. Взлетает этот аксакал до потолка и, слегка стукнувшись об него макушкой, опускается на пол» («Неделя», 16.12.99).

Сондай-ақ «бұрынғы партия мүшесі, консерватор» мағынасында әзіл-әңгімелерде қолданылады:

«Умирает старый аксакал. Хочет перед смертью вступить в РКП. Воля умирающего – закон. Приняли, вручили билет. Он говорит: «Вот и славно, вот и хорошо. Сегодня на земле станет меньше одним коммунистом» («Трибуна», 22.01.99).

«*Дастарқан*» сөзі қазақ тілінде «Үстіне астағам, ыдыс-аяқ қою үшін жайылатын ас-жаулық; Қазақ ұғымындағы отбасының береке-бірлігін, құтты, киелі қонақжайлықты, үй иесінің абыройын, ризық-несібесін білдіретін үнемі барынша мол жайылуы иесінің пейілін көрсетеді деп саналатын қастерлі ұлттық мүлік; ішіп-жем, ризық, дәулет» мағынасын береді (ҚӘТС, Алматы, 2007, 4 том).

«В центре – богатый дастархан с национальными блюдами, фруктами, пиалами с кумысом, и конечно же, звуки домбры» («СК», 07.04.97).

«Қонақжайлық, қолы ашықтық» коннотативті семасы да қолданылады:

«Мелодии домбры и гармошки перекликаются с топотом копыт на кокаре, гостепримный дастархан собрал стар и млад» («СК», 18.04.97).

«молшылық, үйдегі саулық» мағынасында да кездеседі:

«Окорочками, что в шутку в народе названы «ножками от Буша», как говорится, сыт не будешь. Чем же заполним наш дастархан завтра, если уже сегодня селянин, поиграв клавишами калькулятора, всерьез задумывается: производить или не производить?» («СК», 10.12.97).

«Сұлтан» сөзі қазақ тілінде мынадай мағынада қолданылады: «Бірқатар мұсылман елдеріндегі монархтардың, бас билеушілердің атадан балаға мұра болып қалып отыратын мирасты лауазымы және сондай-ақ осы лауазымның иесі; Патшалық Ресейдің қазақ жерін билеуде енгізген әкімшілік жүйесі бойынша қазақ билеушілеріне берілген атақ-дәреже; бегзат, ақсүйек, асылзада» (ҚӘТС, Алматы, 2010, 13 том).

«Сұлтан» сөзі орыс тілінде екі мағынада кездеседі:

А) правитель в некоторых странах Востока; б) украшение в виде пучка перьев или конских волос на головном уборе, на голове лошади. Осы екі мағынасы да Солтүстік Қазақстан облысының мерзімді басылымдар бетінде кездеседі:

«Восток, времена грозных султанов и мудрых повелителей» («Информ-Вест», 09.02.01).

«А летом, куда ни кинь взор, увидишь сутаны ковыля. Где сейчас встретишь такие места?» («Ленинское знамя», 20.09.90).

Сондай-ақ «жақсылардың жақсысы», «жігіттің жігіті» мағынасында да кездеседі:

«Кто султан среди джигитов?» («СК», 31.07.97.)

«Султан джигитов – это звучит!» («СК», 31.07.97.).

Орыс тіліндегі түркізмдердің семантикалық өзгерісінің бірі – метафоризация. Оның мысалы ретінде газеттік мақаланың тақырыбы ретіндегі «Паранджа для авто» («ЛЗ», 05.09.93) деген «паранджа» сөзі мысал бола алады. «паранжы» – «көлікке арналған жапқыш» мағынасында қолданылып тұр, ал өзінің бастапқы мағынасы «паранжы» – (Орта Азияда әйелдердің жүзін басқа адамдарға көрсетпеу үшін жамылып жүретін, торлы бетпердесі бар жамылғы) (ҚӘТС, Алматы, 2010, 12 том), «длинный широкий халат мусульманских женщин с волосоной сеткой, закрывающей лицо». Демек, бір

затты өзіне ұқсайтын басқа затқы теңеі арқылы жаңадан мағына жасалып тұрғанын байқаймыз.

К.Р. Бабаев келесі сөздердің екі мағынасын: кавардак, каланча, карандаш, каюк, үш мағыналы: атаман, баран, бугай, кабан, казак, төрт және одан да көп мағыналы: барс, болван, ватага, караул, очаг, туман, хозяин, чекмень, шатер сөздерін атап көрсетеді.

К.Р. Бабаев «Орыс тілінің әдеби сөздігінен» (Словарь современного русского литературного языка) алынған 163 көпмағыналы түркізмдер жаңа мағынаға ие болатындығын айтады [7, 81].

«Дурман» сөзі түркі тілдерінде «дәрі» мағынасын береді (салыстырыңыз: түрік тілінде дерман- дәрі, башқұрт тілінде турман – аттан жасалған дәрі). Орыс тілінде бұл сөз мынадай мағына береді: 1) улы өсімдік, 2) есінен адастыратын, мас қылатын зат. Ой-сананы өзгертетін, өтірік құралы секілді ауыспалы мағынасында да жұмсалады.

Алғашында түркі сөздері орыс тіліне енгенде кірме сөз екендігі білініп, арнайы экзотикалық ұғымдар атауы болып қалыптасты, дегенмен уақыт өте қабылдаушы тілдің тілдік заңдылықтарына бағынып, грамматикасына икемделді.

Орыс тілінде «аркан» сөзі «аң аулау үшін пайдаланылатын бау» мағынасында қолданылады, ал түркі тілдерінде «бау-қанат» мағынасында жұмсалады. Орыс халқы бұл затты түрік, татарлардың қолынан атты ұстап, малды айдағанын көріп, өмірден алынған мағынасымен байланыстырған.

Кірме сөздерді бағалауда сол сөз енген тарихи кезең маңызды рөл атқарады. Орыс тілінде «алый» сөзінің қолданыла бастауын 13 ғасырға, яғни Русь-Алтын Орда байланыстарының кезеңі, Русьте хан жарлықтары пайда болған уақытқа жатқызады. Бұл кезде орыс князьдері мен митрополитандарына қызыл хан мөрі берілген болатын. Ал «киличей (посол, гонец или толмач), казна, казначей, ярлык» орыс тіліне Алтын Орда ханы мен Ұлы Орыс князьдері арасындағы мемлекеттік, дипломатиялық қарым-қатынас әсерінен келген, яғни 1240 жылы Батый шайқасынан кейін. Алғашында бұлардың бәрі ауызша игерілген.

Көп жағдайда ғалымдар орыс тіліндегі алтын сөзін түркі тілдерімен байланыстырып қарайды. Дегенмен, бұл сөздің шығу тегі, яғни этимологиясы даулы. Орыс тіліндегі мағынасы – «старинная русская монета (в 6 денег) в 3 копейки. 6 денег = 3 копейка». Булаховский бұл сөздің қайдан шыққанын, «алты» немесе «алтын»

сөзі негіз болатыны әлі нақты еместігін айтады. Ал Богородицкий аталмыш сөздің этимологиясын татардың «алты» сөзімен байланыстырса, Радлов алтын (золото) сөзімен байланыстырады. Бұл мәселеге Добродомов та өзіндік құнды пікірін білдірген: «Известно, что русский алтын никогда не был золотой монетой, поэтому тюркское алтын, алтун, золото не могло лечь в основу этого названия».

Екі жақтың (түркілер мен славяндардың) этникалық ерекшеліктеріне байланысты, бейтарап тілдік элементтердің бір тілден екінші тілге ауысу барысында бастапқы мағынасынан біржола ажырап, негативтік мәнге ие болу құбылысы да айқын танылады. Бұған төмендегідей мысалдар дәлел.

Абыз – ертедегі шаман дінінің лауазым атауы. Түркілер ұғымында бұл – *білгір, көреген* адам. Көптеген түркілік аңыздарда *абыз* – халық даналығын бейнелейтін кейіпкер ретінде алынған [6, 35], ал қазіргі орыс тілінің Ярослав, Пермь, Тобыл диалектілерінде бұл сөз «онбаған», «құдайдан безген» дейтін ұғымдармен сай («язычник», «безбожник», «горлопан», «негодяй»), барынша болымсызданған [4, 58].

Аталмыш құбылыс тіл иелерінің діни наным-сенімдерімен тікелей байланысты. Орыс

тілінде *абыз* сөзімен қатар *басурман* сөзі де жағымсыз мағынада айтылады. «*Басурман*» (*басурман*) кейбір түркі тілдеріндегі *мұсылман* сөзінің фонетикалық нұсқасы. Орыс тілінің сөздік құрамына сол түркі тілдердегі варианты болса керек. Бұл да орыстың ауызекі сөйлеу тілінде «онбаған», «азғын» мағынасында айтылады.

Сонымен, орыс тіліндегі түркілік элементтердің семантикалық тұрғыдан мағыналық тарылу процесін немесе ауытқу құбылысын жоғарыдағы келтірілген тұжырымдар мен мысалдар толық ашады деп сенуге болады.

Сонымен жоғарыда айтылған пікірлерді жинақтай келе, мынадай қорытынды жасауға болады. Орыс тіліне ертеден сіңісіп кеткен түркі сөздерінің тілдің даму процесінде семантикалық өзгерістерге ұшырағанын байқаймыз. Мұндай өзгерістер үш түрлі болуы мүмкін: а) түркі сөздері орыс тіліне ауысқан соң қолдану аясы тарылып, бұрынғысынан гөрі аз мағыналы болып қалады; ә) түркі тілдерінде өрісі тар, бір мағыналы сөздердің кейде орыс тілінде қолданылу аясы ұлғайып, көп мағыналы лексикалық элементке айналып кетеді; б) орыс тіліне ауысқаннан кейін бірқатар түркі сөздері бұрынғы мағынасын мүлдем өзгертіп, жаңа мазмұнға ие болады.

Әдебиеттер

- 1 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алматы, 1976.
- 2 Даль В. Толковый словарь живого русского литературного языка в 4-х томах. – М., 1978.
- 3 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М., 2001.
- 4 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах. – М., 1986.
- 5 Сұлтан Ж. Орыс тіліндегі түркизмдердің сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №5 (67).
- 6 Қазақ совет энциклопедиясы, I-IX тт. – Алматы, 1990.
- 7 Бабаев К.Р. Тюркизмы как один из источников русской научной терминологии // Лексика. Терминология. Стили: Межвузовск. сб. – Вып.1. – Горький, 1973. – С. 81-91.

References

- 1 Shipova E.N. Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke. – Almaty, 1976.
- 2 Dal' V. Tolkovyy slovar' zhivogo russkogo literaturnogo yazyka v 4-h tomah. – M., 1978.
- 3 Ozhegov S.I. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. – M., 2001.
- 4 Fasmer M. Etimologicheskyy slovar' russkogo yazyka v 4-h tomah. – M., 1986.
- 5 Sultan J. Ori's tilindegi tu'rki' zmderding si' pati' // QazUW habarshi'si'. Fi'ologi' ya seri' yasi'. – №5 (67).
- 6 Qazaq sovet e'nci' klopedi' yasi', I-IX tt. – Almati', 1990.
- 7 Babaev K.R. Tyurkizmy kak odin iz istochnikov russkoy nauchnoy terminologii // Leksika. Terminologiya. Stili: Mezhvuzovsk. sb. – Vyp.1. – Gor'kiy, 1973. – S. 81-91.